

Alvilági társasutazások keresztúti állomásai A háborús évekbeli üldözöttség korai elbeszéléseiről

„Ami ezután következett, azt legjobban szeretném nyomtalanul kiirtani az emlékezetemből. Vagy talán... még mélyebben belevésni, nehogy valaha is elfeleddjem, micsoda fenevaddá aljasította a náci-fasizmus az embert, másrészt micsoda tehetetlen, kínzásra és halálra ítélt mártírok tömegeit termelte ki.”¹

Fóthy János 1945-ben

I. Bevezetés

Geyer Arthúr 1958-ra összeállította a *Magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája* 1945 utáni évekre vonatkozó – az eredeti tervek szerinti második, bár végül egyedüliként megjelentetett – kötetét. A *Conference on Jewish Material Claims* támogatásával megvalósuló és Scheiber Sándor előszavával megjelent részletes bibliográfia számos, eredetileg folyóiratokban és napilapokban megjelent írás mellett 250 történeti, szépirodalmi vagy képzőművészeti könyvet is felsorol.² Geyer rövid bevezetője azt hangsúlyozza, hogy a közvetlenül 1945 után kiadott művek cenzúramentesen és összességében „hitelesen” ismertették a „fasiszta uralom” elnyomásának eseményeit, bibliográfiájuk így a „Horthy-Szálasi korszak” jövendő történetíróinak elengedhetetlen segédesszöveggé szolgálhat majd.³

A zsidóüldözés ezen 1958-ban megjelentetett bibliográfiája – problematikus aspektusai ellenére is – nyilvánvalóvá teszi, hogy az európai zsidóság ellen elkövetett, idővel a modern kori európai történelem legsúlyosabb bűntényeként tudatosított holokauszt (*avant la lettre*) konkrétumai már közvetlenül 1945 után is nagyszámú magyar nyelvű publikáció tárgyául szolgáltak.⁴ Geyer bibliográfiája önmagában egyértelművé teszi, hogy a nácik népiirtó politikáját és azon belül a zsidók „sorsát” a háború utáni Magyarországon övező állítólag hallgatás csupán mítosz.⁵ A második világháború éveiben végrehajtott népiirtássorozat jellemzőiről 1945 után néhány évvel is rengeteg információ állt rendelkezésre – más kérdés, hogy ezen információkat a magyar társadalom milyen széles körei igényelték, illetve kik voltak hajlandók legalábbis befogadni azokat.⁶

Vezető értelmiségiek kortárs naplójának kiadása mellett már az 1940-es években megjelentek releváns monográfiák és tanulmánykötetek is.⁷ Az öntudatosan magyar zsidó szerzők közül többen már ekkor saját értelmezéssel léptek a nyilvánosság porondjára.⁸ További kötetek a népiirtás politikájának központi metódusairól informáltak.⁹ Az üldözöttest túlélő számos személynek közvetlenül a háború után igénye volt arra, hogy személyes emlékeit részletesen artikulálja. Többen munkaszolgálatuk során szerzett rettenetes tapasztalataikról publikáltak,¹⁰ de jelentek meg művek egyes helységek releváns történéseiről,¹¹ akár csak az üldözöttkénti bujkálásuk során vagy a magyar ellenállási mozgalom keretében tapasztaltakról.¹² Néhányan az elkövetőkkel vagy a túlélőkkel lefolytatott beszélgetéseik alapján publikáltak könyveket.¹³ Utoljára, de nem utolsósorban a háborús évek extrém tapasztalatait az 1940-es évek második felében meglepően sokan verses formában próbálták feldolgozni. E jelentős részben, de korántsem kizárólag zsidó

túlélők által szerzett művek számos egyéni történetet elbeszélnek, és az események sokféle értelmezésével szolgálnak.

Az 1941–1945 között, de főként a háború utolsó évében történtek az üldözöttek perspektívájából való korai feldolgozásainak feltárása és összehasonlító analízise még várat magára. Jelen dolgozat e nagyobb szabású kutatómunkához azáltal kíván hozzájárulni, hogy a személyes emlékeken alapuló és már 1945–1946-ban megjelentetett terjedelmesebb elbeszélések közül hetet elemez, mégpedig Fóthy János *Horthyliget, a magyar Ördögsgiget*, Millok Sándor *A kínok útja*, Palásti László *A bori halálút regénye*, Parragi György *Mauthausen*, Rásonyi István *A halálvonat utasa voltam*, Rátkai Károly *A két torony* és Spronz József *Fogoly voltam Auschwitzban* című műveit.¹⁴

Bár az elemzendő kötetek listája értelemszerűen erősen szelektív, a válogatás – a minőségi kritérium alkalmazásán túl – a reprezentativitás néhány elvének figyelembevételével történt.¹⁵ Mintámban egyaránt szerepelnek politikai és faji alapon – azaz zsidóként – deportáltak. Miközben céлом volt rokon tapasztalatokat artikuláló művek összevetése, törekedtem különböző eseményeket átéltek történeteinek bevonására is. A lentebb elemzendő szerzők között ezért éppúgy szerepelnek a vészkorszakot legfőképpen a Horthyligetben, Magyarország keleti felén, a szerbiai Borban és az onnani evakuáció során átvészélők, ahogy egykori auschwitz-birkenau-i és mauthauseni foglyok is. A minta társadalmi reprezentativitását rontja, hogy a hét szerző közül öten is újságíróként tevékenykedtek – bár a tollforgatók nyilván a teljes mintában is felülreprezentáltak. Ötük közül hárman (Millokról, Parragiról és Rátkairól van szó) a zsidótörvények értelmében sem számítottak zsidónak, Palásti és Fóthy ellenben igen – bár utóbbi éppenséggel római katolikus felekezeti volt. Az előbbi három szerzőt 1944 márciusát követően, eltérő politikai nézeteik ellenére, egyaránt Mauthausenbe deportálták. Könyveik ezért nemcsak számos közös témát tárgyalnak, de visszatérően utalnak szerzőik személyes ismeretségeire is, így különösen alkalmasak az összevetésre.¹⁶ Dolgozatomat hármuk műveinek elemzésével kezdem, hogy aztán rátérjek négy kevésbé prominens, viszont egyaránt zsidóként üldözött túlélő elbeszéléseinek sajátosságaira.

II. Három vezető újságíró Mauthausenről: Millok, Rátkai és Parragi

Miközben a német megszállók 1944 márciusában Magyarország pacifikálását tűzték ki célul, ennek érdekében a szövetségi viszony fenntartása mellett a politikailag veszélyesnek tartott magyar állampolgárokat letartóztatták.¹⁷ A következő három szerző politikai elkötelezettsége, konkrétan újságírói tevékenysége következtében került a náci elnyomó apparátusok radarjára. A szövetséges általi megszállás korai fázisában letartóztatták őket, és sorsuk egyaránt a Mauthausenbe való deportálás lett: Millok Sándor *A kínok útja*, Rátkai Károly *A két torony* és Parragi György *Mauthausen* című műve e koncentrációs táborban szerzett tapasztalataikat dolgozta fel.

Egyik mű szerzője sem tartozott az átlagos fogvatartottak közé: bár táborbeli státusuk némileg eltérő volt, alapvetően mindhárman a prominens magyar foglyok szűk kisebbségének voltak tagjai.¹⁸ Nem tartoztak a nácik által 1944-ben egyértelműen megöletésre kiszemelték tömegéhez, miközben kétely nem férhet hozzá, hogy rettenetesen megszenveték a második világháború utolsó évét. A mauthauseni tábor pontos megfigyelésére azonban így is átlag feletti lehetőségeik voltak, ráadásul jelentős újságírói gyakorlatuk is tapasztalataik artikulálására ösztönözhetette őket. Ennek fényében talán nem is annyira meglepő, hogy már kevésbé hazaérkezésük után terjedelmesebb

visszaemlékezéseket tettek közzé, melyek a mauthauseni tábor fennállása utolsó éve főbb eseményeinek és mindennapjainak rendkívül értékes forrásai.

Millok Sándor (1887–1959) 1944 tavaszán már harmincöt éve szociáldemokrata mozgalmár, 1930 óta a Fővárosi Törvényhatósági Bizottság tagja, 1941 óta egyúttal a *Népszava* felelős szerkesztője volt.¹⁹ Millok szerint 1944 tavaszán a nácik által dominált szövetség veresége, a háborús „győzelem” már csak idő kérdésének tűnt, amikor is váratlanul bekövetkezett az ország német megszállása. A történet a megszállás előtti napon kezdődik, a szerző a német megszállás jelentése körüli kezdeti bizonytalanságok taglalásával nyit: „Elvesztünk! A vég kezdete! A németek vesztek el! Utolsó kártyáikat vágják ki! [...] Megszállás? Hiszen akkor kezdődik az, ami Ausztriában, Csehországban, Jugoszláviában végbement. Szocialisták, zsidók, haladó polgárok internálása, kínzása, gyilkolása [...] de hiszen akkor jön, amire eddig nem készültünk fel eléggé, a magyar baloldal földalatti küzdelme!”²⁰

A *kínok útja* tanúsága szerint Millok valóban azon nyomban az ellenállás szervezésébe próbált fogni, azonban a Gestapo – bár a magyar törvények szerint nem minősült bűnösnek – már március 22-én letartóztatta. A börtönben teltek-múltak a napok, a szerző jövőjével kapcsolatos bizonytalanság azonban nem enyhült, fogságának 105. napjáig még csak ki se hallgatták. Millok július 13-án végül ismét rabszállító autóba került, majd deportálták Mauthausenbe.²¹

„Élményregénye” tanúsága szerint a szerző Mauthausenbe érkeztekor még csak nem is sejtette, hova jutott.²² Hamarosan régi ismerőseivel találkozott, akiknek eltorzult külsejét idegenkedve szemlélte. Ezen élménye által azon nyomban ráébredt a tábor viszonyainak rettenetességére.²³ Bár a prominensek csoportjánál hónapokkal később érkező Millok – a lentebb tárgyalandó Parragival és Rátkaival ellentétben – eredetileg nem tartozott a leginkább kivételezett tizenkét magyar közé,²⁴ Peyer Károly közbenjárására legalábbis átkerülhetett az egyes számú – némileg kedvezőbb körülményeket nyújtó – mauthauseni táborba.²⁵

Millok könyvében a magyar prominensek három csoportját különböztette meg, legitimistákat, liberálisokat és szociáldemokratákat, és magát értelemszerűen az utóbbiak közé sorolta.²⁶ Bár érkeztekor bevallása szerint az ún. népfront eszméjében hitt, és azt próbálta volna a tábor magyar politikai elitjének körében megvalósítani, hamarosan arra a következtetésre jutott, hogy a „legitimista urakkal” lehetetlen közös alapelveket találni.²⁷ Később a liberális Rátkaival is vitába keveredett, melynek fő témája az újságírói erkölcs volt. Millok e vitából azt a következtetést vonta le, hogy „a magát szabadelvűnek nevező polgársággal a legegyszerűbb kérdésekben sem tudunk közös nevezőre jutni”²⁸ – ily módon népfrontos eszméiből gyakorlatilag nem maradt semmi.

A *kínok útja* tanúsága szerint Millok a kor domináns kirekesztési módjait felhasználta, csak éppenséggel azok irányán fordított. Saját mozgalmát egyenesen a „tiszta magyar hazafiság”-gal azonosította, míg a németpártiakat hazaárulóknak bélyegezte. Úgy vélte, hogy 1944 márciusa után többé nem az osztálykülönbségek voltak perdöntőek, hiszen „itt már csak magyarok és németek vannak”.²⁹ Ennek megfelelően Mauthausenbe kerülését is úgy értelmezte, hogy „németellenes magatartásom juttatott ide”.³⁰ A katolikus háttérű, de nem vallásgyakorló Millok a kereszténység valódi értékeit is a szocialista mozgalomban vélte megtalálni. Polémiája szerint azért lett szocialista, mert hitt Jézusban, elveit és viselkedését követendő példának tartotta.³¹ A *kínok útja* ily módon nemcsak a hazaárulás vádját fordította a jobboldal ellen, hanem a szocialisták keresztényellenességének vádját is határozottan elvitatta.

„Élményregénye” szocialista identitását ezen felül is markánsan artikulálta. Visszaemlékezése szerint egyik elvtársának a budapesti börtönben azt fejtegette, hogy ha a németek általi kiirtás válna sorsukká, „szégyent ne hozzunk családunkra, pártunkra. Meghalunk, ha nincs más, de mint szocialisták haljunk meg.”³² Sőt, még az utolsónak gondolt, családjának küldött üzenetében is azt hangsúlyozta: „Egy pillanatig nem átkozom sorsomat azért, mert szocialista lettem és ennek következtében ide kerültem. Ellenkezőleg, boldog vagyok, hogy szocialista lettem.”³³ Később az öngyilkosság gondolatának fontolgatásakor is arra jutott, hogy „a legkétségbeesettebb lelkitusában győzött bennem a szocialista”.³⁴ Szocialista értékrendjében a büszkeség és a bátorság szemlátomást központi szerepet játszott, szocialista identitása számos tekintetben a nemzeti identitások mintájára működött.³⁵

A kínok útja egyik legellentmondásosabb aspektusát a szerző zsidókkal kapcsolatos megjegyzései alkotják. Millok magát többek között a zsidókérdés szakértőjének tartotta, Mauthausenben előadást is tartott e témában, melynek során azon – meglehetősen konvencionális – szocialista nézetet fogalmazta meg, hogy békés körülmények között a zsidóság asszimilálna, az osztály nélküli társadalom pedig automatikusan megszüntetné a zsidókérdést. Ugyanakkor a zsidó kapitalizmus antiszemita kódoltságú képeinek könyvbeli felidezésén túl („nemzetközi világtröszt [...] amely még a hitleri birodalomban is megtalálja a börtönök kulcsát, hogy [...] a kapitalista zsidót ki tudja vinni”³⁶) azon apologetikus nézetét is kifejtette, hogy „a magyar népnek lelkileg [...] a zsidóüldözésekhez semmi köze nem volt és ma sincs”.³⁷

A kínok útja a holokauszt bekövetkeztének még sajátosabb magyarázatát nyújtotta: azt magyarelles össeesküvésként tárgyalta. A kérdésre, hogy a „németeknek” miért is volt „szüksége” a zsidók Magyarországról való deportálására (aminek ilyen formában való felvetésével Millok a magyar felelősség kérdését eleve ignorálta), azon választ adta, hogy „meg kellett fosztani Magyarországot közgazdasági szakemberei nagyrésztől. Ki kell irtani azokat, akik az ipar és kereskedelem terén tényezők. Nem elég megszerezni, ellopni az ipari és kereskedelmi vállalatok részvényeit, el kell pusztítani azokat is, akik tudásukkal esetleg segíthetnek újjáépíteni mindazt, amit a németek összeromboltak.”³⁸ Mai szemmel nézve meglehetősen érzéketlen az a mód is, ahogy Millok a zsidók üldözését olyan „lecke”-ként értelmezte, amelyből az üldözötteknek érdemes volna tanulniuk – mégpedig annak érdekében, hogy „ha elmúlnak a nehéz napok”,³⁹ ne a régi rend restaurálására kerüljön sor, és így módon ne folytatódjon üldöztetésük se.

A kínok útja záró része nem csak a mauthauseni gyilkosságokról és további bűncselekményekről beszámoló dokumentumokat idézte,⁴⁰ a brutális erőszak képeivel töltve meg a könyv lapjait, hanem részletesen ecsetelte a hazatérés nehézségeit is.⁴¹ Miután Millok 1945 és 1947 között hazahozatali kormánybiztosként tevékenykedett, korántsem meglepő, hogy könyve részletesebben szól azon időszakról, amikor a szerző – saját állítása szerint – „élve, lélekben meg nem törve, harci készségünkben meg nem fogyatkozva, az eszme, a pártmozgalom változatlan szeretetében türelmetlenül” várta hazaszállását,⁴² és amikor állítólag valamennyi felszabadult foglyot kínozták „a szörnyű honvágy”.⁴³ Ismét csak szocialista identitásának erejére vall, hogy Millok a végigjárt kínok útjának ismertetését is azzal zárta, hogy ő küzdeni jött haza, küzdeni a szabad, demokratikus, független Magyarországért. „Ökleim összeszorultak. Érzem, az egyik ütni fog, a másik dolgozni”, hangsúlyozta három évvel azelőtt, hogy ún. munkásegység-ellenes magatartása miatt kizárták volna a szociáldemokrata pártból.⁴⁴

Rátkai Károly (1895–1964) református presbiter, a liberális Polgári Szabadságpárt titkára, Rassay Károlyhoz közel álló újságíró,⁴⁵ 1937-től az *Esti Kurir* szerkesztője volt.⁴⁶ *A két*

torony. Magyar politikusok Mauthausenben című műve – Millokéhoz hasonlóan – 1944. március 18-ával kezdődik, amikor is a szerző feleségével az *Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület* színelőadását látogatta meg.⁴⁷ Másnap reggel Petyke Mihály telefonált neki a német bevonulás hírével,⁴⁸ ami visszaemlékezése szerint „valami döbbenetes meglepetésnek rémületes erejével hatott” rá.⁴⁹ A szerző eleinte teljes bizonytalanságban volt, azt fontolgatta, hogy „vajjon a keresztény újságírókat is kikapcsolják, vajjon Magyarországon is folytatják a zsidóirtást, vagy pedig a szövetséges állam polgáraival kivételt tesznek?”.⁵⁰

Előbbi kérdésére hamarosan letaglózó választ kapott: az *Esti Kurir* március 19. után már csak kétszer jelenhetett meg, ő maga pedig március 31-én fogságba került.⁵¹ Hetednapra vitték – „testben és lélekben meggyötörve” – kihallgatásra.⁵² Ekkor még reménykedett abban, hogy talán Magyarországon hagyják.⁵³ Beszámolója tanúsága szerint április 28-án átkerült Kistarcsára, ahol az internálótábor udvarán mint „az egyetlen kereszttyént” külön állították,⁵⁴ nem sokkal később pedig visszavitték a budapesti börtönbe. E lépés üldözői számára adminisztrációs zavart okozott, így Rátkait végül „csak” hetek múlva deportálták. Így végül május 20-án került a mauthauseni táborba.⁵⁵

A két *torony* már táborbeli megérkezését taglalva megállapítja, hogy „mi különleges transzport voltunk, úgynevezett prominens politikusok. Feltűnő figyelemmel fogadtak. Főként a zsidókat szidták. Külön is állították őket.”⁵⁶ Rátkai prominensége fontos gyakorlati következményekkel járt, ugyanis – tudomása szerint – „Berlinből utasítás kapott a parancsnokság, hogy a magyarokat nem szabad külső táborokba küldeni és a központban is csak külső munkánál lehet őket foglalkoztatni”.⁵⁷ Könyvében külön jelzi, hogy Mauthausenben volt alkalmuk „több helyre be-benézni, az úton sokféle emberrel találkozni, híreket cserélni”.⁵⁸ Ugyanakkor azt is tisztázza, hogy „semmit sem hagynak meg nekünk”, a táborban egyéniségétől és személyiségétől is megfosztották.⁵⁹ Visszaemlékezése szerint ő személy szerint úgy érezte, hogy valósággal megszűnt ember lenni. Túlélését magyarázandó Rátkai mégis úgy értékeli, hogy „borzalmas szenvedésünk mellett is némi szerencsénk volt. A háború utolsó évében kerültünk a táborba, amikor a németek gyilkolási kedve a háború elvesztésének félelmében kissé alábbhagyott.”⁶⁰

Mauthausenben a szerzőt az ún. *Effektenkammerbe* osztották be, mely a foglyok értéktárgyainak őrzésére szolgált, és ahol minden foglyról külön törzslap készült. A két *torony* tanúsága szerint Rátkaira a kartonok írását bízta, még íróasztalt is kapott.⁶¹ Saját szavai szerint a munka során „nem erőltetjük meg magunkat”.⁶² Sőt, a Magyar Külügyminisztériumban őt is felvették „azoknak a kivételezetteknek a listájára, akiknek hetenként külügyi futárral lehet csomagot küldeni. Ettől az időtől kezdve el voltam látva mindennel [...] Öten voltunk a lágerben, akik hétfől-hétre, pontosan megkapták a hazai csomagot”, vallja könyvében.⁶³ A szerző szemlátomást pontosan tisztában volt helyzete perverz ambivalenciájával: „Mi mindaddig reménykedhetünk, amíg a magyar kormány Hitlerék szövetségese. De ha ezen a téren valami változás áll be, búcsút mondhatunk életünknek.”⁶⁴ Sőt, „Miben bízunk? Abban, hogy Magyarország mindvégig kitart a náciszövetség mellett?”, vetette fel a feloldhatatlan dilemmát.⁶⁵

A két *torony* beszámol arról is, hogy a tábor magyar prominensei között vita alakult ki helyzetükről és a háború végének várható időpontjáról.⁶⁶ Rátkai az előbbi vita során amellet próbált érvelni, hogy a Sztójay-kormány „nácibérenc”, és „aljasul és szolgálalkúen teljesíti a nácik minden követelését”.⁶⁷ Eközben nem osztotta azon népszerűbbnek számító felfogást, mely szerint a háború gyorsan véget fog érni.⁶⁸ E vitára 1945-ben újságírói büszkeséggel tekintett vissza: „általában az újságírók mindvégig világosabban látták a helyzetet, mint a politikusok”, hangsúlyozta.⁶⁹ Ezen túl felidézte, hogy azon véleményének

kifejtésére, mely szerint „magyarok is laknak Magyarországon, de ezek századok óta jog nélküli páriák”, „vihar keletkezett, ami egész mauthauseni életünket megrontotta”.⁷⁰ A csoport arisztokratái és demokratái, a „kaszinóurak” és a „prolik” menthetetlenül szembekerültek egymással, vallja.⁷¹

A szerző szociálliberális újságírói identitása és etnicista radikalizmusa mellett *A két torony* szövegén vallásossága is erős nyomokat hagyott. Rátkai a mauthauseni táborban lelkipásztorként is szolgált, olyan „egyszerű kálvinista” istentiszteleteket tartott, amelyen – állítása szerint – „minden mauthauseni magyar, felekezeti és faji különbség nélkül” részt vett.⁷² „Boldog vagyok, hogy ebben a közös szenvedésben részt vehettem”, és „vigasztalást nyújthattam fogolytársaimnak”;⁷³ „Ha Isten akarja, a legrosszabb is javadra fordul!”, írja.⁷⁴ Könyvével az Isten koncentrációs táborbeli jelenlétéről folytatott teológiai vitához is hozzájárult: egy helyütt arról vallott, hogy „itt Mauthausenben, ezekben a szörnyű, kietlen, rideg téli napokban joggal kereste mindenki a Mindenható Istent, de sehol sem találta”,⁷⁵ másutt viszont már azt bizonygatta, hogy „ott feltétlenül jelen van az Isten, ahol önzetlen szeretettel találkozol” – és ez Mauthausenben így volt.⁷⁶

A mauthauseni táborról *A két torony* eközben általánosságban azt tudósítja, hogy „az emberélet, a nyomorult fogoly élete” itt átlagban mindössze „három hónapig” tartott,⁷⁷ bár „a mi időnkben már ritkultak [...] a szisztematikus gyilkosságok”.⁷⁸ Erős, de érthető túlzással Rátkai úgy vélekedett, hogy „megközelítően is százezrekre megy a Mauthausenben kivégzéssel, éheztetéssel és agyonolgoztatással elpusztított foglyok száma”.⁷⁹ Percepciója szerint az 1944–45-ös tél hónapjaiban „a halál kaszája” úgy aratott Mauthausenben, „mint még soha, sehol a világon”.⁸⁰ Beszámolója szerint a háború utolsó fázisában a foglyok élete már csak három fő kérdés körül forgott: „éhség, kivégzés, harctéri helyzet”.⁸¹ E kései fázisban ugyan elkezdett „tombolni a lelkesedés” is, de eközben „pattanásig feszültek” az idegek, hiszen senki sem tudhatta pontosan, hogy mikor lesz vége a háborúnak, és mi fog még történni a nácik veresége előtt.

Mindennek kifejtése közben Rátkai feltette azon központi jelentőségű kérdést is, hogy „ki felel ezekért a világtörténelemben példátlanul álló gyilkosságokért? Ártatlan emberek végelethetetlen seregeit vitték vágóhídra.”⁸² *A két torony* szövegén az érződik, hogy szerzője leginkább a német népet tette felelőssé. A németiséget egy helyen egyenesen az SS szervezetével azonosította: „Rabló és gyilkos minden SS. Irtózatossá fejlődik ki bennünk az SS-ek iránt. Soha nem hittem volna, hogy így tudok meggyűlölni egy népet.”⁸³

A zsidó magyar üldözöttek kapcsán e prominens liberális kálvinista könyve kifejti, amiről részben egy egykori auschwitzi német kápótól szerzett tudomást: „...június közepétől körülbelül szeptember végéig naponként tízezer új foglyot, legnagyobb részben magyarországi zsidókat, dobtak gázkamrába Auschwitzban. Mindent elhiszünk. Sajnos, minden igaz.”⁸⁴ Rátkai külön tisztázza azt is, hogy „Mauthausenben mindig külön kell beszélni a zsidókról, mert a hitlerista megkülönböztetés itt nyomatékosan érvényesül”,⁸⁵ ugyanakkor megjegyzi, „nem értem: miért nézik őket zsidóknak, hiszen szenvedő magyarok, akár csak én”.⁸⁶ Így módon a magyar zsidók szenvedésének sajátosságát oly módon tudta elismerni, hogy nem különítette el őket a többségi társadalomtól – ezen álláspontja hamarosan református egyháza nyílt kritikusaként is tette.⁸⁷ Rátkai hazatérése után visszatért újságírói hivatásához, eleinte a *Kis Újság*, majd a *Szabadság* munkatársaként tevékenykedett, 1948-ban pedig a főváros sajtóosztályának vezetőjévé és a *Fővárosi Közlöny* felelős szerkesztőjévé nevezték ki.

A harmadik memoár szerzője Parragi György (1902–1963) 1944-ben a *Magyar Nemzet* főmunkatársa és a Kisgazdapárt tagja volt.⁸⁸ Az 1945-ben szimplán *Mauthausen* címen

megjelentetett könyve lapjain – saját szavai szerint – „alvilági társasutazása” egyes „keresztúti állomásait” kívánta ismertetni.⁸⁹ Eközben kötete explicite azon túlélők üldöztetésre adott válaszával is szolgálni kívánt, akik személyesen tapasztalták meg a koncentrációs táborokat, a krematóriumokat, a gázkamrákat.

Parragi elbeszélését szintén az 1944-es év elején kezdte, amikorra véleménye szerint „a szűkülő nácibestia napjai” már meg voltak számlálva, és a világ „a rabszolgaság lerázására” készült – kizárólag a propaganda által megtévesztett Magyarországon „nem mozdult semmi”.⁹⁰ A náciizmus európai térben való előretörésének magyarázatára a *Mauthausen* a következő tézist vetette fel: a márka mindenhol követi a horogkeresztet, és ahol ez sem bizonyulna elegendőnek, ott megjelenik „a német géppisztoly, a német SS”.⁹¹ Parragi értelmezésében e logika szerint következik be 1944. március 19. is,⁹² melyet – függetlenségi szimpátiáival összhangban – a magyar történelem „legfeketébb, leggyalázatosabb” napjának nevez.⁹³ A szerző szerint e napon a németek „végül a vendéglátó gazdát is kiszórták portájáról”.⁹⁴ Ugyanakkor úgy vélekedik, hogy a felelős magyar tényezők még ekkor sem ismerték „a Gestapo és az SS-rendszer igazi lényegét”,⁹⁵ amely „idegen államok megszállásában csak alkalmat látott a nemzetek kifosztására, a népek rabszolgasorsba taszítására, a legjobb hazafiak, a szabadsághoz, függetlenséghez ragaszkodó elemek elhurcolására s a zsidóság kirablására és kiirtására”.⁹⁶ A német megszállást ily módon a nemzet és a zsidóság szenvedésével azonosítja, ugyanakkor kijelenti, hogy németek magyarországi beavatkozása az elgyávult magyar társadalomtól nem csak „anyagilag javakat, életeket, vért” tudott elvenni, hanem „a becsületét is”.⁹⁷ Sőt, megítélése szerint március 19. után „egy öncélú, pénzéhes, karriervadász szolgálai nemzedék eladta egy ezeréves nemzet becsületét, jelenét, jövőjét, túlvilági üdvösségét”.⁹⁸ A *Mauthausen* a magyar nemzetet tehát egyidejűleg láttatja – kortárs terminológiával élve – az áldozat és a tettes szerepében.

A kötet a március 19-én átívelő folytonosságok ellentmondásos kérdéséről is némileg ambivalensen nyilatkozik. A német beavatkozást a szerző szerint „a magyar alkotmány teljes felrúgása” követte,⁹⁹ ugyanakkor azt is kijelenti (bár figyelemre méltó idézőjeleket használva), hogy a kormányzó „»alkotmányos formák között« bízta meg a magyar Quislinget”,¹⁰⁰ miközben a parlament a „leghitványabb és leggyalázatosabb” módon követett el öngyilkosságot. Eközben leszögezi, hogy a Sztójay-kormányt személy szerint nem tartotta „törvényes és alkotmányos keretek közt megalakult kormánynak”.¹⁰¹

Március 19-ére következett Magyarországon „a deportálások korszaka”.¹⁰² Parragi tudomása szerint „a deportálások vérrel öntözött, halállal szegélyezett” országútván ő a legelső transzporthoz tartozott, útjának végállomása Mauthausen volt.¹⁰³ Megérkezésekor érzett döbbenetét azon mondatával jelzi, hogy „végül senki sem tudta: rossz tréfa, avagy szörnyű valóság az, ami körülvesz bennünket”.¹⁰⁴ Eközben jelzi azt is, hogy Mauthausenbe érkezve immár kezdték „elhinni azt, amit otthon senkinek sem hittünk el, hogy tudniillik a gázkamra nemcsak hazudozó mesékben, de a valóságban is létezik”.¹⁰⁵ Sőt, e tábor a legrosszabb német koncentrációs tábornak minősíthető, olvassuk, amelyet Himmler „az első perctől kezdve úgynevezett Vernichtungslagernek, kiirtási tábornak” szánt, és amelyből „élve nem volt szabad kikerülni senkinek”.¹⁰⁶

A *Mauthausen* legelején Parragi még „mindenféle nemzetiségű és vallású” deportáltak millióinak elégetéséről a zsidó áldozatok explicit említése nélkül szól,¹⁰⁷ elbeszélése azonban hamarosan kitér arra, hogy „két csoportra osztottak bennünket. Zsidók és nemzsidók csoportjára.”¹⁰⁸ Ezen túl kifejti, hogy „általában mindig az volt a legsúlyosabb csapás ránk nézve, ha szétválasztottak bennünket, ha keresztényeket és zsidókat elkülönítettek más blokkba, vagy más táborba osztottak be”¹⁰⁹ – bár e legsúlyosabbnak

nevezett csapás konkrét formáját, ahogy a zsidókkal és nem zsidókkal való bánásmód különbségeit, nem részletezi.¹¹⁰

Ellentétben Millok és Rátkai könyveivel, a *Mauthausen* szerzője táborbeli tapasztalatairól viszonylag szűkszavúan, mindössze néhány konkrétumra fókuszálva számol be. Parragi explicite tisztázza, hogy bár „napokon át, fejezeteken keresztül” folytathatná „a rémregények és véres epizódok elbeszélését”,¹¹¹ nem volt célja „az olvasó lelkét” a látott szörnyűségek részletes leírásával „teljesen felzaklatni”.¹¹² Ezzel együtt is megállapítja, hogy a halálnemek táborbeli skálája „elképzелhetetlenül széles” volt, és hogy a mauthauseni krematóriumok kemencéi nem győzték a holttestek elégetését.¹¹³ Saját feladatairól és cselekedeteiről azonban kifejezetten keveset ír, gyakorlatilag csak futólag említi azon részletet, hogy „többek között az volt a kötelességünk, hogy szemet talicskázzunk az SS-ek számára”.¹¹⁴

Könyve konklúziójaként Parragi György úgy véli, hogy a mauthauseni „halálos veszedelmek” hatására „megtanultuk egymásban becsülni fajon, felekezeten, nemzetiségen és társadalmi osztályon túl – az embert”.¹¹⁵ Tapasztalatai „végső leszűréseképpen” pedig azt állapítja meg, hogy „nem az számít, hogy ki milyen párthoz, fajhoz, valláshoz, társadalmi kaszthoz tartozik, hanem egyes egyedül az, hogy mennyire tudunk emberséges ember maradni”.¹¹⁶ Eközben hitet tesz amellett, hogy a táborból visszatérteknek „a halottak eszményei és figyelmeztetései” kellene hogy parancsoljanak – nem pedig „az élők múltó politikai divatjai és ingatag erkölcsi”.¹¹⁷

Miközben Parragi a kiscgazdák kortárs szemléletét tükröző nemzeti kánont vázolt (pozitív példaként Vörösmarty, Petőfi, Széchenyi, Kossuth, Ady, Pethő Sándor és Bajcsy-Zsilinszky nevét is említi),¹¹⁸ a mauthauseni halott bajtársai emlékét a nemzet „mártírhalált halt nagyjai” mellett kívánta szerepeltetni.¹¹⁹ Sőt, Parragi már ezen 1945-ben megjelent könyvében szorgalmazta, hogy „soha ne feledjük” a történeteket, hogy ily módon „a szabadságot eltípró terror” se támadhasson többé fel.¹²⁰ A szerző 1945-ben újságírói munkájának folytatása mellett politikusi pályára is lépett: az FKGP *Igazság* című hetilapjának szerkesztése mellett országgyűlési képviselő lett, 1946 őszétől a párt intézőbizottságának is tagja volt. 1947-ben azonban otthagya a kiscgazdapártot, hamarosan a Független Magyar Demokrata Párt színeiben lett képviselő, néhány éven belül pedig prominens társutassá vált – 1951 és 1958 között az Elnöki Tanácsnak is tagja volt.

III. Ördögsgiget és halálút: Fóthy és Palásti

Fóthy János (1893–1979) római katolikus felekezetű, zsidó származású újságíró 1944-ig a *Pesti Hírlap* alkalmazásában állt. *Horthyliget, a magyar Ördögsgiget* címmel 1945-ban megjelent visszaemlékezése 1944. április 24-én kezdődik, amikorra szerzőjét már törölték a sajtókamarából, ráadásul Gáspár Jenő kamarai elnök kiszolgáltatta nevét Hain Péter politikai rendőrségének. Ötvenhárom újságíró társához hasonlóan Fóthy hamarosan kézhez kapta a Zsidó Tanács behívó levelét, és ekkor még elképzeln sem tudta, „hogy az ilyen parancsnak ellene is lehessen szegülni”.¹²¹

A szerző saját bevallása szerint soha nem volt „ügynevezett »prominens zsidó személyiség«,”¹²² mindössze egy „zsidószármazású magyar újságíró és író” volt, aki „negyedszázadon át alázasosan, szerényen, szegényen, lelkesen” szolgálni merte „a magyar kultúrát, az európai humánomot”.¹²³ Szerencsétlenségére egy olyan korban tette ezt, fejtegeti könyvében, amikor elég volt embernek lenni az embertelenségben ahhoz, hogy valaki politikailag megbízhatatlannak számítsón.¹²⁴

Fóthy politikai fogolyként 1944 tavaszán és nyarán összesen négy hónapon és egy héten át élvezhette „Sztójay-Bakyék vendégszeretetét”, és ezen idő nagy részében a „magyar Ördögsgiget” foglya volt.¹²⁵ Fóthy a vele történeteket már visszaemlékezése legelején a magyar hagyománnyal szembenállónak állítja be: kifejezetten amellet érvel, hogy a magyar büntetőjog még csak nem is ismeri az internálás, az internálótábor fogalmát,¹²⁶ 1944-ben mégis sor került zsidó internálótáborok (hivatalosan „őrizetes-táborok”) felállítására.¹²⁷ Szerinte ugyanis „Sztójayék, rögtön uralomrajutásuk után, nagyszerű lendülettel hozzáfogtak a zsidókérdés gyökeres megoldásához, a magyar középosztály németbérenc és sváb többsége két és fél évtizedes vágyálmának megvalósításához”,¹²⁸ és ennek részeként kialakítottak internálótáborokat is.

Lakását 1944. április havában kényszerből elhagyva Fóthy először a Röck Szilárd utcába, a Rabbiképző épületébe, majd a Tsuk-telepre,¹²⁹ az internálás ezen „előszobáiba” került. Beszámolója szerint már ekkor „új élet” kezdődött számára, amelyben „megszűnt minden egyéni felelősség – jót és rosszat most már nem önmagunktól várhatunk, hanem egyedül csak azoktól, akiknek ki vagyunk szolgáltatva, ezzel szemben a rólunk való gondoskodás is csak őket terheli. Nincs más dolgunk, mint bevárni míg a vihar elül.”¹³⁰

Fóthy sorstársaival május 10-én került a szigetszentmiklósi Horthyligetre.¹³¹ Könyve tanúsága szerint kezdetben még e helyre is a „kultúrember” szemszögéből tekintett, egyenesen abban reménykedett, hogy „bizonyos együttérzés, megbecsülés, tisztelet” fogadja majd a társaságot.¹³² Hamarosan azonban kopaszra nyírták, sőt még a légiriadókor is bezárva tartották őket. E fejlemények folytán „egyszerre rádöbentünk, amiről úgyszólván meg is feledkeztünk, hogy hiszen: ezért vagyunk itt, éppen ez a céljuk velünk Sztójay-Baky-Kolozsvári Borcsa-Gáspáréknak: kiirtani bennünket. [...] bizonyossággá érlelődött bennem: innen élve nem szabadulunk”,¹³³ emlékezik könyvében.

Fóthy ezután részletesen ír az internáltság lelki és testi vonatkozásairól,¹³⁴ ismerteti a foglyok által elvégzendő kemény munkát,¹³⁵ hiányos táplálkozásukat, kényelmetlen elhelyezésüket, a szennyet és bűzt. Ír az állandó halálveszedelemről és a durva megaláztatásokról is.¹³⁶ Beszámol a táborbeliek narkotikumáról: véleménye szerint az nem más volt, mint „az apáthia, a fáradtság, a lélek egyre fokozódó és végül talán már tökéletes közönye minden szenvedés, sérelem, bántás iránt”.¹³⁷ Eközben az internálótábor személyiségre tett hatásáról úgy ítél, hogy „amint a nagy, a kivételes lelkeket megnemesíti, önmaguk fölé emeli a szenvedés, úgy az átlaglelkekből kiégeti a részvét, az érzés, az emberiség minden atomját, nem hagyva maga után mást, csak az önzés, mohóság, durvaság és közöny kemény salakját”.¹³⁸

Fóthy bevallottan erős érzelmi ingadozása narratíváján is nyomot hagyott.¹³⁹ Egyrészt olyan kijelentést is tett, hogy „lassan-lassan civilizálódni kezdett a tábor”,¹⁴⁰ másrészt azt is megállapította, hogy „sorsunk napról-napra súlyosabbá, bizonytalanabbá vált, bár a fásult beletörődés egyre vastagabb kéregben rakódott le szívünkre, lelkünkre”.¹⁴¹ Mindeközben tisztázta, hogy internálótáborukban a félelem uralkodott: „Azt hiszem – valamennyien, kivétel nélkül meg voltunk győződve arról, hogy előbb-utóbb mi is vagonba kerülünk.”¹⁴²

1944. július 30-án mindössze tizenkét perc lefolyása alatt – mint utólag megtudta – mintegy 1200 bomba hullott a táborra. „Amit ekkor éreztem, már nem volt félelem, hanem inkább valami mondhatatlan megaláztatás keserősége. [...] megadással tűrni, hogy azok zúdítsák ránk a bombaszőnyeget, akiknek győzelméért imádkoztam éjjel-nappal, meghalni az ő bombáiktól, amelyeket nem is nekünk szántak [...] Sírni, ordítani, tombolni

szerettem volna a keserúségtől, de csak szívem kalapált vadul és ajkam mormolta halkán... Asszonyunk, Szűz Mária...”,¹⁴³ idézi fel Fóthy könyve e drámai pillanatokát.

E szörnyű bombatámadás után kevéssel a magyar belpolitikában enyhülés állt be, aminek következtében a tábor sorsában is fordulatra került sor.¹⁴⁴ A *Horthyliget* az ezután következő napokról azonban már kevésbé részletesen tudósít, jelezve, hogy „minden ami ettől a naptól kezdődően velünk történt, csak összefüggéstelen képekben él bennem, mint egy pokoli filmmontázs felvillanó és eltűnő képei”.¹⁴⁵ Fóthy két augusztusi internálótáborbeli mise rá gyakorolt hatását azonban részletesen tárgyalta. Az augusztus 15-i katolikus mise során a pap „szinte kínosan kerülte, hogy a sárgacsillagos csoportra tekintsen”, „az volt az érzésem”, idézi keserűen, „mintha Istent kerestem volna és valaki közénk állt, le akart tagadni bennünket az Úr elől...”¹⁴⁶ A táborukban augusztus 20-án miséző pap viszont „szinte állandóan felénk fordulva prédikált”, és „elmondta, hogy Szent István nem ismert faji különbséget”.¹⁴⁷ E bátor szentbeszéd a katolikus hitű szerzőt megvigasztalta, és kárpótolta öt nappal korábbi csalódásáért.

Fóthy társaival egyetemben augusztus 29-én végre elhagyhatta a Horthyligetet, és visszatérhetett a városba, de megrökönyödésére egy idegen helyre érkezett: „láttam, éreztem – elhagyta Isten és csak megvetni tudja Krisztus”.¹⁴⁸ A hamarosan kezdődő nyilas korszakról könyve azonban már nem számol be, mindössze annyit árul el, hogy ekkor a bujkálást választotta. „Inkább ágyrajáró leszek, de csillagosházba nem költözöm. Csak később tudtam meg, mennyire igazam volt”, emlékezik vissza döntésére és következményeire.¹⁴⁹

Fóthy művét azzal zárja, hogy Isten kegyelméből élhette meg a szabadság pillanatát.¹⁵⁰ Kifejti, hogy könyve írásakor (azaz 1945-ben) egykori, rengeteget szenvedett száműzöttek élnek városbeli békés otthonaikban, akik „mindenkinél jobban tudják és érzik”, mit jelent „a megaláztatás és kiközösítés sárga jelvénye helyett a szabadság vérpiros virágát viselni szívük felett”.¹⁵¹ E politikai következtetés levonásán túl viszont amellett foglal állást, hogy „ez az iskola – még ma is azt hiszem – végeredményben kitanulhatatlan”.¹⁵² Utoljára, de nem utolsósorban jelzi világképének elsötétülését: „a Jó és a Rossz, a világosság és sötétség elkerülhetetlen harcában mindig a Rossz győzedelmeskedik ideiglenesen”,¹⁵³ vallotta felszabadulása után kevéssel.

1945-ben kiadott, *A bori halálút regénye* című beszámolóját Palásti László (1903–1979) annak bejelentésével nyitja, hogy bár szerkesztőségi íróasztalát már 1938-ban, az első zsidótörvény elfogadásának évében elveszítette, még 1944-ben is őrizte abba vetett hitét, hogy „a hitleri rémuralom véget ér és felszabadul az ország.”¹⁵⁴ A szerző már 1944 tavaszán is munkaszolgálatos volt, de ekkor még nem sejtette, hogy csoportját – saját szavai szerint – hamarosan eladják Hitlernek, és vágóhídra kerülnek, mint a barmok.¹⁵⁵

Palásti és munkaszolgálatos társai hamarosan a Todt Szervezet vorarlbergi táborába, a Bor körül elszórt lágerek egyikébe kerültek,¹⁵⁶ ahol is azért „csákányoztak, robbantottak, egyengették a talajt és hordták a földet”, hogy a hegyoldali vad terep Hitler vasútvonalává szelődüljön.¹⁵⁷ Ahogy Palásti jelzi, az *A bori halálút regénye* című könyve első részében tárgyilagosan igyekszik ismertetni „a légkört”, amelyben a Szerbiába deportáltak élni voltak kénytelenek.¹⁵⁸ Ezen oldalak a vorarlbergi történéseket többes számban, ugyanakkor számos egyedi karakter – üldözők és üldözöttek – vázolásával, szituációk és párbeszédok felidézésével, az emberkínzás módjainak taglalásával és nem kevés fanyar humorral tárgyalják.¹⁵⁹

A mű második fele az 1944. szeptember 17-e utáni eseményeket idézi fel, amikor is Palásti több ezer társával együtt elhagyhatta a tábor. E napon még nem tudhatták, hogy halálútjuk csak még kegyetlenebbé válik: „akkor még nem gondoltunk arra, hogy útközben van Cservenka...”¹⁶⁰ A tizenhetedik, „A cservenkai kivégzés” című alighanem a könyv kulcsfejezete, Palásti itt beszéli el, ahogy társai „magyar területen, SS golyóktól találva buktak véresen a bácskai földre”, miközben „nem volt semmi bűnük, csak az, hogy zsidónak születtek. Vagy nem is ők, hanem az apjuk, a nagypapjuk.”¹⁶¹ Palásti számadatai szerint az itteni embermészárláskor összesen „ötszázhuszonkilenc embert végeztek ki. Tizenegyen maradtunk meg.”¹⁶²

Könyve külön is megemlékezik arról a két „halottrabló” magyar katonáról, akik huszonhét, a halálból már egyszer megmenekült szerencsétlent öltek meg pusztán azért, hogy „ne legyen tanúja a halottrablásnak”.¹⁶³ Egy tanú, Rosenberg Emil azonban mégis átvészelte tömeggyilkosságukat.¹⁶⁴ „Legjobb barátaink, legkedvesebb pajtásaink heverték holtan az út porában. És mentünk éhesen, halálfélelemtől gyötörve, tikkadt ajakkal”, számol be a könyv az út további részéről,¹⁶⁵ így végül „ezerötszáznyolcvanhét munkaszolgálatos érkezett Bajára. Háromezerhatszázból ennyi maradt meg. Két-háromszáz lemaradt, mintegy ezernyolcszáz volt a halottak száma”, summázza a szerző a „hazaút” véres mérlegét.¹⁶⁶

A *bori halálút regénye* utolsó lapjainak színhelye a deportáltaknak a budapesti Aggteleki utcában létrehozott irodája. Palásti záró gondolatai közt hangsúlyozza, hogy „a véletlenül életbenmaradtak” szenvedése „még nem ért véget. Még fájnak a sebek és még jobban fájnak mások sebei.”¹⁶⁷ Könyve egyik legfőbb célját, a tettek és tettesek nyilvános megnevezését is e záró oldalak teszik végleg nyilvánvalóvá: Marányi alezredes, „Bor kiskirálya, réme”, „a sokszoros gyilkos” kapcsán a szerző leszögezi, hogy tartózkodjon akárhol, „nem menekülhet. Hatezer tanú kívánja büntetését. Háromezernyi élő és ugyanennyi ártatlanul legyilkolt tanú bosszúért kiáltó szelleme.”¹⁶⁸ A bujkáló Marányi Ede ellen indított bűnügyben azonban köztudomásúlag semmilyen ítélet nem született, a rettegett alezredesnek sikerült elkerülnie a felelősségre vonást.¹⁶⁹

IV. Elágazó történetek: Rásonyi és Spronz

Rásonyi István (1909–1988?) *A halálvonat utasa voltam. Visszaemlékezés 1944-re* című, 1946-ban napvilágot látó rövid elbeszélése – a kötet megnevezetlen szerző által írott előszava szerint – „a borzalom és embertelenség” esztendejében „szerencsésen végződött utazásról” számol be.¹⁷⁰ A gyakorlatilag ismeretlen szerző visszaemlékezése a magyarországi holokauszt kontextusában kifejezetten ritkának számító esetet idéz fel: a szerző bátor elhatározásának köszönhetően megmenekül. A magyar hatóságok viselkedéséről a könyv lapjain mondtak azonban még ennél is meglepőbb részletekkel szolgálnak.

A karcsú kötet Rásonyi 1944. júniusi munkaszolgálatra való behívásával indul, amikor is a tömeges deportálások már intenzíven folytak. A felidézett események korát egy helyütt Rásonyi is a „német megszállás” időszakának nevezi, konkrétabban viszont úgy jellemzi, hogy ekkoriban „főként a vidéken őrzöngve tombolt Endre és Baky rémuralma”.¹⁷¹ A deportáltak utazásának konkrét végcélja ekkor ugyan még ismeretlennek számított, emlékeztet, de sejteni lehetett, hogy végállomásuk nem más, mint a halál.

A *halálvonat utasa voltam* mindezek tisztázása után elbeszéli, hogy Rásonyit és munkaszolgálatos társait Jászberénybe elindított vonatukról a hatvani pályaudvaron leszállították és az ottani cukorgyár területén felállított gettóba zárták. A szerző emlékei

szerint itt az SS-egyenruhába öltözött Zöldi Márton gyakorolt felettük fennhatóságot, és „már senki sem vett minket emberszámba”.¹⁷² Mikor e munkaszolgálatos társaságot újfent vonatra kényszerítették, Rásonyi néhány társával egyetemben már az elinduláskor tervezni kezdte, miként lehetne megszöknie, majd tizenkét társával sikerült kiugornia a vonatból.¹⁷³

Az elbeszélte történet e ponton még meglepőbb fordulatot vesz: bár a tanyaépületben alvó Rásonyit másnap magyar csendőr ébreszti, ő eleinte katonaszökevénynek állítja be magát, majd hamarosan elmeséli történetét, ami kifejezetten tetszést arat. Rásonyi szerint nem sokkal később az emődi csendőrörsön is „imponált a vakmerőségünk”,¹⁷⁴ olyannyira, hogy (állítólag) még „az antiszemitizmussal beoltott leventék is szájtátva hallgatták vallomásunkat”.¹⁷⁵ Kiugrásuk történetének elmesélése hatására az ellenszenvből további helyszíneken is szimpátia lesz. A könyv beszámolója szerint a magyar hatóságok minden további etapon „nagyon udvariasan” és „nagyon barátságosan” bántak e deportálásra szánt, de a vonatból kiugró munkaszolgálatosokkal. Jászberényben még az ezredes rangú felettesük is „az istenit neki, ezt jól csináltátok fiúk!” szavakkal konstatálja a történeteket, aminél „nagyobb elismerést” – a szerző megfogalmazása szerint – „1944-ben munkaszolgálatos igazán nem kaphatott katonáéktól”.¹⁷⁶

A deportálástól ily módon megmenekülő és a könyv – ugyancsak meglepő – tanúsága szerint az üldözötti státusból gyakorlatilag már 1944 júniusában kikerülő Rásonyinak eközben folyton az járt az eszébe, hogy „vajjon mi történt a másik vonattal?”.¹⁷⁷ Saját bátor cselekedetére és szerencsés következményeire fókuszáló narratívája tőlük sem akarta megtagadni a némák hősiességét: a szerencsétlenségükre a vonaton maradtakat Rásonyi „drága, derék” fiúknak nevezte, akik „néma megadással, hősiezen túrték sorsukat”.¹⁷⁸ Könyvében eközben arról is vallott, hogy az események idején még nem volt képes szembenézni azzal, hogy vonata csakugyan halálvonat volt, „ennyi mérhetetlen gázságot” ugyanis „nem mertem feltételezni emberekről”.¹⁷⁹ A *halálvonat utasa voltam* azonban e mérhetetlen gázság részleteiről nem nyilatkozik, sőt még arra sem tesz utalást, hogy szerzője miként vészelté át az 1944 nyarat követő hónapokat.

Spronz József (1905–?) auschwitz-birkenai felszabadulása első pillanatainak megnyugtató érzését hamarosan „nyomasztó nyugtalanság” váltotta fel.¹⁸⁰ A szerző futni, rohanni akart Budapestre, és ötödmagával már február 19-én megérkezett Sátoraljaújhelyre: tudomása szerint „az elhurcoltak közül mi voltunk az elsők, akik visszatértek Magyarországra”.¹⁸¹ Sőt, a miskolci Nemzeti Bizottság nem sokkal később jegyzőkönyvet készített élményeiről, Spronz pedig a táborok dokumentációja egyik úttörőjévé próbált avanszálni.

Az 1944 előtt bőrizemvezetőként tevékenykedő szerző már 1945 nyarán befejezte *Fogoly voltam Auschwitzban* című beszámolóját, mely végül 1946-ban jelent meg. Könyve előszavában Spronz leszögezi, hogy tapasztalatai és élményei papírra vetését kötelességének érezte. Ezen túlmenően kifejti, hogy igyekezett tárgyilagosan megírni „ami engem ért, amit magam láttam, amit a magam bőrén tapasztaltam”.¹⁸² Könyve záró lapjai szerint a szerző tervbe vette egy *Csíkos Könyv* kiadását is, melynek célja nem kevesebb lett volna, mint hogy „sokrétű, sokoldalú, a társadalom minden rétegét felölelő” adatgyűjteményként szolgáljon, mely „a deportáció pontos, hű és tárgyilagos tükrét” adja.¹⁸³

Rásonyihoz hasonlóan Spronz is azon munkaszolgálatosok közé tartozott, akiket a magyar hatóságok már Hatvanban leszállítottak Jászberénybe tartó vonatjukról, és nem sokkal később átírányítottak Auschwitz-Birkenaubába. Spronznak azonban távolról sem volt olyan szerencséje, mint Rásonyinak: három napig tartó rettenetes útja végén, június 15-én e

leghírhedtebb náci táborcomplexumban találta magát. Egy csendőrhadnagy már a kassai határon figyelmeztette, hogy munkára viszik őket, de „Németország csak munkaerőt használhat, másnak ott létjogosultsága nincsen”.¹⁸⁴ Arra azonban ezek után sem számíthatott, hogy csoportja hetven százalékát szinte közvetlenül megérkezésük után kiirtásra ítélik.¹⁸⁵ A szerző az ún. Sonderkommando tagjaitól később tudomást szerzett a kivégzések pontos lefolyásáról, és erről – saját történetének elbeszélését közvetlenül Birkenaubába érkezése után megszakítva – részletesen be is számolt.¹⁸⁶

Miután az első szelekciót sikerült átvészelnie, a munkaszolgálatos század tagjaként deportált Spronz – társaihoz hasonlóan – kérte kemény munkára való beosztását. A táborbeli körülmények rövid ismertetése után (a különböző foglalkozások rövid felsorolása, a nők sajátos birkenauai sorsának ecsetelése, a súlyos nemi kicsapongásokra tett utalások) a szerző arra a következtetésre jut, hogy a cél nem más volt, mint hogy „megtörje testünket-lelkünket, hogy egész mivoltunkban megváltozzunk és munkában, a munkával járó könnyebbségekben keressünk felüdülést, hogy hasznos rabszolgái legyünk a náci társadalomnak”.¹⁸⁷

Spronzot Birkenauból hamarosan áthelyezték az auschwitzi munkatáborba, munkarészlege azonban még „az 1942-es módszerek emlékének hatása alatt dolgozott”, amikor „esténként csak az eredeti létszám negyven százaléka térhetett vissza”.¹⁸⁸ Szerencséjére tíz nappal később állatápolónak osztották be, majd a bőrgyári részleghez került, mezőgazdasági munkában vett részt, és építésekénél voltak segédmunkási kötelezettségei. Beszámolója szerint e helyeken körülbelül hat hete volt, amikor is úgy döntött, hogy átszökik az SS-kantin kibővítését végző barátaihoz. Nem sokkal később kulimunkát vállaltak, majd váratlanul szakácsná nevezték ki őket – Spronz tudomása szerint ők voltak „az első zsidó szakácsok Auschwitzban”.¹⁸⁹

Spronzot hamarosan súlyos baleset érte. Október 19-én kórházba került, ahol egészen januárig, a tábor felszabadulásáig sikerült megmaradnia. Elbeszélése szerint a tábor evakuálásakor is „kötelességtudata” győzött, és a szállításra alkalmatlan betegeket nem hagyta ott.¹⁹⁰ Ekkor „bizalommal telt félelemben” néztek jövőjük elé,¹⁹¹ azonban hamarosan a *Schutzdienst* kivégzőosztaga előtt találták magukat, és – Spronz emlékei szerint – csak a legutolsó pillanatban menekültek meg.¹⁹² E csodával határos megmenekülés után is megvolt minden okuk, hogy féljenek a német tüzéségtől, hiszen „minden életben maradt »fegyenc« (Häftling) vádló és tanú egyszemélyben”,¹⁹³ így a következő napot is „a legnagyobb kétségek és fojtogató reménység” közepette élték át.¹⁹⁴

Spronz József végül megmenekült az auschwitz-birkenauai pokolból, és (mint fentebb láttuk) sikerült visszatérnie Magyarországra. *Fogoly voltam Auschwitzban* című, a legnagyobb magyar temetőről az elsők között beszámoló könyvét azon reménye megfogalmazásával zárta, hogy „elhurcolt enyéim még megkerülnek a német pokolból és még hátralévő éveinket egymás boldogságának szentelhetjük, gyógyítván szörnyű sebeinket”¹⁹⁵ – hamarosan azonban kénytelen volt szembesülni azzal, hogy számos közeli rokona, így felesége és három testvére is a náci népiirtás áldozatául esett.

V. Következtetések

A második világháború éveiben politikai vagy faji alapon üldözöttek közül meglepően sokan szinte közvetlenül Magyarországra való visszatértük után megírták és nyilvánosságra hozták visszaemlékezésüket.¹⁹⁶ Már a második világháborút követő években százszámra kerültek kiadásra ilyesfajta művek, ezek jelentős része azonban a mai napig feldolgozásra vár.

Sajnálatos módon távol vagyunk még attól, hogy a politikai és a faji alapú üldözöttség tapasztalatának korai magyar artikulációiról átfogó képet alkothassunk. E dolgozat a még előttünk álló munkához azáltal kívánt hozzájárulni, hogy az üldözöttség hét korai, már 1945–1946-ban megjelent terjedelmesebb elbeszélésének elemzését kínálta. Fóthy János *Horthyliget, a magyar Ördögsgiget*, Millok Sándor *A kínok útja*, Palásti László *A bori halálút regénye*, Parragi György *Mauthausen*, Rásonyi István *A halálvonat utasa voltam*, Rátkai Károly *A két torony* és Spronz József *Fogoly voltam Auschwitzban* című művei alapján konkrétan arra voltam kíváncsi, hogy e korai visszaemlékezések milyen személyes tapasztalatokat dolgoztak fel és a megtörténtek milyen értelmezéseivel szolgáltak.

Millok Sándor, Rátkai Károly és Parragi György műtfeldolgozó és -értelmező művei egyaránt magyar prominensek által a mauthauseni koncentrációs táborban szerzett tapasztalatokat tárgyaltak, de ezt eltérő hangsúlyokkal tették. E három magyar újságíró történeteiben közös volt, hogy életük rettenetes fordulatát a német megszállástól datálták, és személyes szenvedésükért elsősorban a németek felelősségét hangsúlyozták. A magyar zsidók tömeges deportálásának megkezdődésekor már mindhárman fogságban voltak, emiatt az is érthető, hogy az 1944-es szövetségesi megszállásról és a deportálásokról szóló személyes műveik a kimagaslóan legtöbb áldozattal járó zsidó holokauszt háttérét és lefolyását kevésbé tematizálták – e tekintetben Rátkai határozottan szenzitívebb műve is csak részleges kivétel.

A kötetek közötti legfeltűnőbb különbségek közé tartozik, hogy míg Millok *A kínok útja* címmel megjelentetett elbeszélése szocialista identitásán alapul, a hazaárulás vádját a jobboldal ellen fordítja, és a zsidósággal szemben elkövetett bűntettek iránt viszonylag érzéketlen marad, addig Rátkai *A két torony* című műve liberális, etnicista, ugyanakkor határozottan keresztyén alapállásból jóval nyitottabbnak mutatkozott a zsidóság szenvedései iránt is. Bár meglehetősen kurtán tette, Rátkainak a zsidóüldözés sajátos aspektusait és különös súlyosságát anélkül sikerült megfogalmaznia, hogy ezáltal a zsidó közösséget a magyarságtól el kívánta volna különíteni. Millokhhoz és Rátkaihoz viszonyítva Parragi *Mauthausen* című könyvében személyes tapasztalatairól szűkszavúan szólt, az 1944-es eseményeket azonban – a szerző függetlenségi preferenciái mellett is – kiegyensúlyozva értékelte, a magyar nemzetet egyidejűleg láttatva áldozatnak és tettesnek. Könyve zárszavában Parragi a megélt szenvedést magyar nemzeti keretbe illesztette, de az emberiség követelményét és az emlékezés fontosságát is megfogalmazta.

E három szerzőhöz hasonlóan 1944-ig Fóthy János is újságíróként tevékenykedett, bár nem tartozott a vezető zszurnaliszták közé. 1944-ben a magyar hatóságok őt – katolikus hite ellenére is – „zsidó fajú”-ként internálták. *Horthyliget, a magyar Ördögsgiget* című műve egyrészt érzékeltette a kultúremler sokkoltságát, elbeszélte katolikus elkötelezettsége megszilárdulásának szimbolikus történetét, továbbá kifejtette azt is, hogy a vak engedelmesség helyett 1944 őszén a bujkálást választotta. Palásti László szintén újságíró volt, de az antiszemita radikalizálódás miatt már 1938-ban elveszítette pozícióját. Az általa írt *A bori halálút regénye* bemutatja, hogy szerzője 1944-es munkaszolgálatára során a szerbiai bori táborokkomplexum vorarlbergi altáborába került, ahol az emberkínzás brutális formáival konfrontálódott, majd pedig a táborból evakuáltak első csoportjának hírhedt halálútján is kénytelen volt részt venni. Könyvében tehát a kevés túlélő egyikeként számolt be a cservenkai embermészárlásról, (hiábavalóan) követelve a szörnyűséges büntettség sorozat jogszerű megtorlását.

A halálvonat utasa voltam és a *Fogoly voltam Auschwitzban*, Rásonyi István és Spronz József elágazó történetei eközben egyaránt munkaszolgálatos vonatuk hatvani eltéréseivel kezdődnek, de míg előbbi szerzőnek a vészidőszakbeli szökése kivételes történetét volt

lehetősége felidézni, Spronz műve rettenetes személyes tapasztalatainak ismertetésén túl a legnagyobb magyar temető, Auschwitz-Birkenau egyik első részletes bemutatásával is szolgált. E hét, már 1945–1946-ban megjelentetett visszaemlékezés tehát nemcsak (Parragi találó kifejezésével élve) alvilági társasutazások keresztúti állomásairól tudósított, hanem rávilágít az 1944–45-ben megmenekült szerzők kínútjainak jelentős eltéréseire, akárcsak értelemadási kísérleteik markáns különbségeire – az üldözöttség tapasztalatának különféle háború utáni artikulációiról átfogó képet azonban csak számos további jelentős alkotás bevonásával alkothatunk majd.

¹ Fóthy, 1945: 45–46.

² Geyer, 1958. Geyer rövid „tartalmi kivonatukra” is ígéretet tesz, bár utóbbiak a gyakorlatban leginkább a témamegjelölésre szorítkoznak.

³ Geyer kötetének nyilvánvaló politikuma nemcsak a tárgy megjelölésében („magyarországi fasizmus”, sőt „Horthy-Szálasi korszak”), hanem a nyíltan hirdetett szelekciós elvekben is tetten érhető. A szépirodalmi művek közül Geyer bevallottan kizárólag azokat vette fel, melyek megítélése szerint állást foglaltak amellet, hogy „a fasizmus embertelenségeinek megtűrése csak növelte a magyar társadalom átalakulásának szükségességét”. Uo. 5. A listán szereplő művek kategorizálásának elvei ráadásul szemlátomást némileg tisztázatlanok maradtak, példának okáért a Geyer által történetinek nevezett munkák között éppúgy szerepelnek személyes visszaemlékezések, ahogy a szépirodalmiak között is.

⁴ A magyar publikációk leginkább a magyarországi zsidósággal szemben elkövetettekről informálnak, nemzetközi kitekintést csak néhány nyújt – bár a náci táborokról szól beszámolóknak természetesen számos ilyen aspektusa volt. Ugyanakkor például Lévai Jenő *Zsidósors Európában* című könyve is leginkább magyar (zsidó) érdekeltségű részleteket taglal. Lásd: Lévai, 1948. A kevés kivétel közé tartozik Löwinger Sámuel esztétörténeti műve: Löwinger, 1947. Az európai kontextusról lásd: Jockusch, 2012.

⁵ Lásd Cesarani, 2012: 15–38.

⁶ Erről lásd Fritz, 2012.

⁷ Előbbire lásd Fenyő Miksa naplójának első kiadását: Fenyő, 1946, de ide sorolható Márai Sándor naplója is. Márai, 1945. Utóbbira lásd Vihar, 1945; Saly, 1945; Mester, 1947.

⁸ Benoschofsky, 1946; Munkácsi, 1947; Löwinger, 1947; Sós, 1948.

⁹ Sz. Palkó, 1945; Somos, 1945; Nyiszli, 1946.

¹⁰ Pados, 1945; György, 1945; Salamon, 1945; Zsadányi, 1946; Király, 1947; Barát, 1948.

¹¹ Nyíregyházáról: Király, 1946. Nagyváradról: Katona, 1946. Sopronról: Erdős, 1945.

¹² Előbbire: Fehér, 1945; Fedor, 1947. Utóbbira: Fehér, 1946.

¹³ Szirmai, 1946; Kelemen 1946. Utóbbira: Vajda, 1945.

¹⁴ E dolgozatom része egy nagyobb szabású kutatásnak, melynek során további visszaemlékezéseket éppúgy elemzek, ahogy a *Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság* jegyzőkönyveit és a zsidóellenes népiirtás korai magyar historiográfiáját is. Lásd Laczó, 2013; 2014.

¹⁵ E szempontból tanulmányom alighanem legnagyobb hiányossága a női szerzők műveinek elhanyagolása. Bár e korai szerzők jelentős többsége kétségkívül férfi volt, jelentős számban szerepeltek köztük nők is. A legjelentősebb művek közé tartozik Gács, 1946 és Rudnóy, 1947.

¹⁶ Rajtuk kívül részben vagy csaknem egészben Mauthausenről és altáborairól szólnak Buchinger Manó és Tolnai László művei: Buchinger, 1945; Tolnai, 1947.

¹⁷ Lásd Szita, 2014.

¹⁸ Ennek megfelelően táborigazgatók alatt rendszeres kapcsolatban álltak egymással.

¹⁹ *A kínok útja* lapjain tett állítása szerint évtizedek óta foglalkozott történeti, vallási és filozófiai kérdésekkel, visszatérően tárgyalta a zsidókérdést, a középosztály és a földreform ügyét. Millok, 1945: 37. *A kínok útja* „élményregénye”, e csaknem 170 lapnyi mű a második világháborús események szociáldemokrata nézőpontból való feldolgozását prioritizáló Müller Károly Könyvkiadóvállalatnál jelent meg. Erről lásd Zombory, 2014. Szeretném megköszönni Zombory Máténak, hogy még publikálatlan dolgozatát rendelkezésemre bocsátotta.

²⁰ Millok, 1945: 10.

²¹ Uo. 50. és 55.

²² Uo. 59.

-
- ²³ Mauthausent *A kínok útja* koncentrációs táborként kategorizálja (Millok, 1945: 58.), de idézi azon táborbeli véleményt is, mely szerint Mauthausen „tulajdonképpen Vernichtungslager” volt. Uo. 62.
- ²⁴ Uo. 80.
- ²⁵ Uo. 106.
- ²⁶ Uo. 67–68.
- ²⁷ Uo. 77.
- ²⁸ Uo. 112.
- ²⁹ Uo. 17.
- ³⁰ Uo. 124.
- ³¹ Uo. 41.
- ³² Uo. 20.
- ³³ Uo. 65.
- ³⁴ Uo. 105.
- ³⁵ A könyv visszatérő témája a táborbeli homoszexualitás is, melyet Millok „ocsmányság”-nak, „lélekmérgezés”-nek és „testrontás”-nak titulál. Uo. 81–82.
- ³⁶ Uo. 110–111.
- ³⁷ Uo. 92–93. Millok magyarázata szerint „a nyomor szolgává bélyegezte” a magyar népet, és a szolgaság „vérengző eszközévé tette hitvány párttűtőknek”, de e nép változatlanul igényli a szabadságot. Uo. 72.
- ³⁸ Uo. 93.
- ³⁹ Uo. 103.
- ⁴⁰ Uo. 146–154.
- ⁴¹ A tábor prominens magyar túlélői által igényelt hajót (Millok szerint) ellenforradalmi figurák nem voltak hajlandók rendelkezésre bocsátani.
- ⁴² Millok, 1945: 141.
- ⁴³ Uo. 143.
- ⁴⁴ Uo. 168.
- ⁴⁵ Rátkai, 1945. Könyvében táborbeli kapcsolatukról megállapítja, hogy „sok mindenről elmondom egyéni véleményemet, amiről odahaza nem volt módomban őszintén beszélni. Rassay Károly megértő és türelmes.” Uo. 98. Sőt, úgy vall, hogy „itt, Mauthausenben ismertem meg az igazi Rassay Károlyt”. Uo. 139.
- ⁴⁶ Kihallgatási jegyzőkönyvében többek között az szerepelt, hogy „25 éven át kizárólag baloldali lapoknál dolgoztam, mégcsak középutas sem voltam soha.” Uo. 17.
- ⁴⁷ Uo. 5. A könyv címe a mauthauseni tábor bejáratára utal, a hírhedt két toronyra, „rabságnak, vérnek, halálnak” szimbólumaira. Uo. 33.
- ⁴⁸ Uo.
- ⁴⁹ Uo. 6.
- ⁵⁰ Uo. 11.
- ⁵¹ Rátkai értelmezése szerint „a kamara, vagyik Gáspár Jenő néhány nap múlva mindenkit kiszolgáltatót a németeknek”. Uo. 10.
- ⁵² Uo. 15.
- ⁵³ Eleve úgy vélekedett, hogy „ez a bitang, gyilkos rendszer nem tarthat örökké. S ha egy évig tart még, akkor sem leszek ötven éves és visszatérhetek egy jobb, szabadabb világba!” Uo. 18.
- ⁵⁴ Uo. 24.
- ⁵⁵ Rátkai vallomása szerint „az olasz diplomatákkal és a Rassay-párti politikus-zsidókkal május 20-án szállítottak Mauthausenbe, míg Rassayékat két héttel előbb, május 5-én”. Uo. 189. Így napra pontosan egy évig volt a mauthauseni koncentrációs tábor „lakója”. Uo. 243. Mauthausent Rátkai könyve különböző módokon kategorizálja. Helyenként koncentrációs táborról vagy „kácett”-ről ír, máshol *Vernichtungslager*nek hívja (uo. 144.), „amit magyarra a legtalálósabban úgy lehet lefordítani, hogy »kikészítési« tábor”. Szerepel még nála a haláltábor (uo. 236.), a halál-tábor (126.) és a halálláger (133.) kifejezés is.
- ⁵⁶ Uo. 32.
- ⁵⁷ Uo. 55. Rátkai valódi táborbeli prominens volt: a tábor felszabadulása után a magyar nemzetiség önkormányzatának főnökévé választották. Uo. 238.
- ⁵⁸ Uo. 119. Úgy emlékszik, hogy júliusban „számunkra eléggé túrhetően” zajlott a lágerélet. „Csak a krematórium ne füstölne egész nap és egész éjjel szakadatlanul! Csak azt a rengeteg hullát ne látnánk kora hajnaltól késő estig!”

Uo. 96. Később mégis úgy ír, hogy a kórházban járva ébredünk „igazán tudatára annak, hogy valóban halálágerben élünk és hálát adhatunk az Úristennek, mert mi még szerencsésnek mondhatjuk magunkat”. Uo. 133.

⁵⁹ Uo. 34.

⁶⁰ Uo. 60.

⁶¹ Uo. 81.

⁶² Uo. 63.

⁶³ Uo. 78.

⁶⁴ Uo. 97.

⁶⁵ Uo. 138.

⁶⁶ Ahogy Rátkai megfogalmazza: „Csak az a kérdés, hogy meddig tart még a háború, tovább tart-e, mint a mi életünk.” Uo. 40.

⁶⁷ Uo. 36–37.

⁶⁸ Emiatt fogolytársai pesszimizmussal vádolták, amire oly módon reagált, hogy „én vagyok az igazi optimista, aki felkészülök a télre és pedig azzal a hittel, hogy át lehet vészteni”. Uo. 130.

⁶⁹ Uo. 37. Úgy véli, hogy „Szvatkó, Parragi és én” gondolkodtam „a magyarok között a legreálisabban”. Uo. 118.

⁷⁰ Uo. 152.

⁷¹ Rátkai máshol azt jegyzi meg, hogy a szocialisták külön csoportot alkotnak. Uo. 135. Fontos meglátása, hogy a lentebb tárgyalandó Parragi egyik csoporthoz sem csatlakozott. Uo. 152. *A két torony* mindezt – Millokhoz némileg hasonlóan – úgy nyugtázza, hogy a tizenkét tagú magyar társaság olyannyira „heterogén elemekből áll”, hogy eleve „lehetetlenség” volt „nemzeti egységet elképzelni”. Uo. 147.

⁷² Uo. 111.

⁷³ Uo. 192. Emellett arról is ír, hogy „a mauthauseni szenvedések között még a gyengébb idegzetűeknek is megerősödött a lelke”. Uo. 138. Kifejti, hogy miután átesett egy szörnyű krízisen, elmúltak félelmei, fizikai fájdalmai, és hirtelen jól kezdett aludni.

⁷⁴ Uo. 167. Eközben a tábor soknemzetiségű foglyairól olyan megállapításokat is tesz, hogy „mindnyájan »egy akarattal« voltunk együtt, mint ama evangéliumi népek a Szentlélek kiteljesedésének napján”. Uo. 54. Máshol úgy utal a foglyokra, hogy ők a „megalázott, testben és lélekben meggyötört és megkínzott fiai a mindenható Atyának”. Uo. 241.

⁷⁵ Uo. 191.

⁷⁶ Uo. 104. E ponton Rátkai kifejti, hogy a cseh kommunista Franzl „nem hirdette, de cselekedte az Igét”. Uo. 104–105.

⁷⁷ Uo. 45.

⁷⁸ Uo. 49. Reflektál e borzalmak felfogásának nehézségeire is: „olyan iszonyatos, olyan hihetetlen, hogy nem csodálkozom, ha hitetlenekre akadok a hallgatóságban. Nem csodálkozom, de dühöngök”, érvel. Uo. 48. Leszögezi továbbá, hogy „nincs az a túlzás, aminél ne lenne több az igazság”. Uo. 45.

⁷⁹ Uo. 59.

⁸⁰ Uo. 188.

⁸¹ Uo. 214.

⁸² Uo. 59. Mint írja: „nemcsak politikai ellenfeleiket végezték így ki”, hanem azokat is, akik „egyszerűen nem voltak németek.” Uo. 59.

⁸³ Uo. 145. Máshol úgy ír, hogy „istentelen, gyilkos nép az, amelynek fiai így bánnak beteg emberekkel”. Uo. 131. Másutt azonban arról is ír, hogy „közönséges betörők és gyilkosok kezébe tették le a hatalmat a táborokban a kizárólag meggyőződésük miatt idehurcolt politikai foglyokkal szemben”. Uo. 44. Ugyanakkor a helyi csatlósok felelősségét is felveti: Magyarországra visszatérve „a hitlerizmus magyarországi csatlósai”-t, „e nemzetgyilkos gazemberek”-et teszi felelőssé a romokért. Uo. 244.

⁸⁴ Uo. 204.

⁸⁵ Uo. 38.

⁸⁶ Uo. 153.

⁸⁷ Erről lásd Monori, 2004.

⁸⁸ Saját állítása szerint Pethő Sándor személyes meghívására költözött a fővárosba. Parragi, 1945: 33. Budapesten több előadást is tartott Németország „elkerülhetetlen vereségéről”, „a diktatúrák és az európai hegemoniára törekvő, más népek szabadságát eltipró túlhatalmak törvényszerű bukásáról”. Uo. 43. Magát „a jövőbe és a világpolitika kulisszái mögé látó becsületes ember”-nek írta le. Uo. 34.

⁸⁹ Uo. 22.

⁹⁰ Uo. 6.

⁹¹ Uo. 8.

⁹² E fejlemény a magyar közvélemény széles rétegeire ugyan a meglepetés erejével hatott, a szerző állítása szerint őt nem érte váratlanul, ugyanis tisztában volt azzal, hogy a német utánpótlási vonal biztosításának igénye miatt Magyarország ekkorra kulcsfontosságú területté vált.

⁹³ Parragi, 1945: 10. Parragi Bajcsy-Zsilinszkyt legjobb barátjának és harcos fegyvertárának nevezi (15–16.), akinek hősiessége ugyanakkor „a nemzet nyomorúságának teljes mélységét” is megvilágította. Uo. 18.

⁹⁴ Uo. 10. Szövege keresztény szimbolikája szerint a nemzetet ekkor megfosztják „férfiasságának, függetlenségének, szuverénitásának minden jelétől, úgy, ahogy nagycsütörtökön az oltárt szokták megfosztani”. Uo. 19.

⁹⁵ Uo. 13.

⁹⁶ Uo. 13.

⁹⁷ Uo. 11.

⁹⁸ Uo. 10–11.

⁹⁹ Uo. 20.

¹⁰⁰ Uo. 21.

¹⁰¹ Uo. 43.

¹⁰² Uo. 10.

¹⁰³ Uo. 29.

¹⁰⁴ Uo. 50.

¹⁰⁵ Uo. 50.

¹⁰⁶ Uo. 56.

¹⁰⁷ Uo. 7.

¹⁰⁸ Uo. 49.

¹⁰⁹ Uo. 54

¹¹⁰ Auschwitz kapcsán Parragi a zsidó és az orosz áldozatokat emeli ki. Lásd uo. 72.

¹¹¹ Uo. 61.

¹¹² Uo. 38.

¹¹³ Ezenfelül Parragi azt is kifejti, hogy „a gázkamra éjjel-nappal dolgozott. Talán az tartott életben bennünket, hogy nem volt olyan nagy befogadóképessége, mint az auschwitziaknak, ahol százezernyi zsidót, oroszot tudtak elpusztítani napok alatt.” Uo. 72.

¹¹⁴ Uo. 68.

¹¹⁵ Uo. 54.

¹¹⁶ Uo. 89. Eközben könyvében elmélkedik az „igazi megtorlás” természetéről is, amelyet szerinte nem lincselésekben kell kiélni, hanem „a lelkünkben, a cselekedeteinkben, a magatartásunkban, az állásfoglalásunkban”. Uo. 87. Sőt, egy helyütt kitér a rabszolgák becsületére és büszkeségére is, felidézve, hogy milyen büszkék voltak a mauthauseni foglyok arra, hogy „ott botladoztunk megalázottan és megostorozottan a többi rabszolga között.” Uo. 39.

¹¹⁷ Uo. 88.

¹¹⁸ Uo. 88.

¹¹⁹ Uo. 90.

¹²⁰ Uo. 90.

¹²¹ Fóthy, 1945: 11.

¹²² Uo. 7.

¹²³ Uo. 7.

¹²⁴ Uo. 8.

¹²⁵ Uo. 7. Érkezésekor a már ott raboskodókat meglátva említi Fóthy, hogy olyanok voltak „»mint a guayanai fegyencek« – ez volt a legelső gondolatom.” Uo. 36. (Igaz ugyan, hogy később Fóthy azt állítja, hogy „igazi Ördögszigetté” csak később, „az üzemellenőr urak trónralépésével változott át Horthyliget”. Uo. 61.) E meglátásból fakadt könyve, a *Horthyliget, a magyar Ördögsziget* is: a Francia Guyanához tartozó Ördögszigeten 1852 és 1953 között hírhedt büntetőtábor üzemelt, melynek legismertebb foglya alighanem Alfred Dreyfus volt. A Dreyfus-afférról lásd: Harris, 2010.

¹²⁶ Uo. 7.

¹²⁷ Fóthy e táborok felállításának legfőbb felelősének Baky Lászlót, egykori kaposvári gimnáziumi társát tartotta. Horthyiliget kapcsán azonban bizonytalanságának ad hangot: „ki is tulajdonképpen a horthyiligeti tábor legfőbb ura és parancsolója?”, teszi fel az általa is csak körülményesen megválaszolható kérdést. Uo. 56. Németellenessége miatt ugyanakkor úgy is érvel, hogy „mint annyi más áldást – azt is a németeknek köszönhetjük, hogy idővel ez a fogalom feltámadt”. Uo. 7. Hasonló szellemben említi, hogy „a Gestapóval és Hain Péterékkal szemben még Horthy maga is tehetetlennek bizonyult” (uo. 25.), valamint – jellemző módon – „magyar (?) náci-pribékek”-ről ír (uo. 8.). A németekkel kapcsolatos sztereotípiáit azonban – sajátos módon – a náci táborokra is alkalmazni próbálja: Dachauról például feltételezi, hogy bizonyára különb a Tusk-telepnél, hival „igazi német alapoossággal és higiéniaíval van berendezve.” Uo. 28.

¹²⁸ Uo. 4. „A magyar középosztály németbérenc és sváb többsége” kifejezésben pontosan tetten érhető a negatív helyi politikai hagyományok externalizációjának (és ezáltal a magyar hagyomány naiv védelmének) kísérlete, amit Guy Miron a magyar zsidó gondolkodás egyik markáns jellemzőjének nevezett. Lásd Miron, 2011.

¹²⁹ E helyeken Fóthy újságíró kollégái mellett ún. keokhosokkal volt együtt. Utóbbiakról úgy nyilatkozott, hogy „cseh, szlovák, osztrák, jugoszláv, román zsidó” állampolgárok voltak, „de persze majdnem kivétel nélkül magyarajkúak”. Fóthy, 1945: 24.

¹³⁰ Uo. 16. Részletesen idézi Mohácsi Jenő újságíró kollégája tanácsát is, mely szerint „nincs méltóság, nincs igazság, nincs szépség a világon, nem is volt soha. Ezeket a fogalmakat el kell magunk előtt tagadnunk, ha el akarjuk viselni azt az életet, ami ránk vár. [...] Nem gondolkodni, nem reménykedni, nem emlékezni, nem érezni, csak valami egészen állati létezésre szorítkozni.” Uo. 22.

¹³¹ Uo. 35.

¹³² Uo. 28.

¹³³ Uo. 29. Ugyanakkor korábban említette, hogy „elkezdtem múlt időben gondolkodni és jaj, dehogyis sejtettem volna, hogy lesz idő, a nyilas paradicsom kora, amikor már csakis múlt időben gondolkozunk majd valamennyien...” Uo. 13. A könyv azonban – mint hamarosan látni fogjuk – nem tárgyalja a nyilas időszakot.

¹³⁴ A könyv hatásosságát többek között számos líraian előadott szubjektív elemének köszönheti – Fóthy költőként is ismert volt. Példának okáért olyanokat vet papírra, hogy „éreztem a tájnak, a környezetnek azt a szörnyű és reménytelen sivárságát, nyomasztó ridegségét”. Uo. 37.

¹³⁵ Ennek kapcsán így értekezik a gazdasági kizsákmányolás rendszeréről: „ezt is pokolian jól kigondolták Baky úrék: hadüzemi gyárban dolgoztattak bennünket, teljesen ingyen, de még élelmezésünkről sem ők gondoskodtak”. Uo. 42.

¹³⁶ Kifejti, hogy életében először érezte át „a szegény mitológiai Sisyphus sorsát, akit a bosszús istenek körülbelül ugyanolyan kilátástalan munkára ítélték, mint engem most a földi hatalmasságok.” Uo. 50.

¹³⁷ Uo. 19. Személyes narkotikumaként pedig az álmodozást és a hitet említi. Uo. 76.

¹³⁸ Uo. 19.

¹³⁹ Érzelmi ingadozásáról oly módon tudósít, hogy „egyik nap az optimizmus egekig lobogó eufóriája, másnap a legsúlyosabb, a legsötétebb pesszimizmus csüggedtsége” fogta el. Uo. 73.

¹⁴⁰ Uo. 61.

¹⁴¹ Uo. 66.

¹⁴² Uo. 69.

¹⁴³ Uo. 78.

¹⁴⁴ Uo. 81.

¹⁴⁵ Uo. 81.

¹⁴⁶ Uo. 85.

¹⁴⁷ Uo. 85.

¹⁴⁸ Uo. 88.

¹⁴⁹ Uo. 88.

¹⁵⁰ Uo. 89.

¹⁵¹ Uo. 89.

¹⁵² Uo. 57.

¹⁵³ Uo. 68. Könyve felidézi személyisége táborbeli tapasztalatai nyomán bekövetkező átalakulását és ismerőseitől való kényszerű eltávolodását. Amikor látogatókat fogad a táborban, akut módon érzékeli az újonnan létrejött távolságot: „Annyi minden történt velem közben, annyi minden, ami közénkállt, csak az én dolgom volt, az én

titkom, az én külön életem. Annyi megfélemlítettség, megaláztatás, amiről nem szabad tudniok, annyi idegen szomorúság, amit titkolni akartam, annyi árny, ami új volt bennem, és ők a régiek voltak”, vallja. Uo. 84.

¹⁵⁴ Palásti, 1945: 3.

¹⁵⁵ Uo. 4.

¹⁵⁶ 1945-ben kiadott további publikációk Borról: Szűts, 1945; Bánáti, 1945. A kortárs történetírásból lásd Csapody, 2012. A Todt Szervezet a német hadiipar teljesítményének fokozására létrehozott, félkatonai alapon működő, kényszermunkásokat dolgoztató szervezet volt. Albert Speer *Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion* részeként működött és nagyjából 1,4 millió kényszermunkás felett rendelkezett.

¹⁵⁷ Palásti, 1945: 35.

¹⁵⁸ Uo. 42.

¹⁵⁹ Lásd például „Igaz is, hogy mert odamenni szegény Démán Frici, amikor megparancsolták neki...” Uo. 55. Említésre méltó, hogy Palásti értelmezésében e tábor foglyai két csoportra oszlottak: kárpátaljai zsidókra, akik egész életükben nehéz testi munkát végeztek, és intellektuális foglalkozásúakra, akik a tábori körülmények között voltak kénytelenek ebbe beleedződni.

¹⁶⁰ Uo. 63. Palásti nemzeti identitásáról leginkább épp az ezen út első feléről mondtak informálnak: a titeli hídon, ami akkoriban magyar–szerb határállomásként is szolgált, „el akartuk énekelni a magyar Himnuszt, de a keret puskatussal szorította belénk a szót”, idézi fel emlékeit, mielőtt hozzáfűzné, hogy „futólépésben zavartak át bennünket a hídon. Nem tudtunk örülni a magyar pénzügyőrnek, a kakastollas csendőröknek, a magyar cégtábláknak, mert zavartak, hajtottak bennünket a téglagyárba.” Uo. 65.

¹⁶¹ Uo. 69.

¹⁶² Uo. 71.

¹⁶³ Uo. 79.

¹⁶⁴ Az egyetlen tanú problémájáról lásd Ginzburg, 2010: 273–292.

¹⁶⁵ Palásti, 1945: 75.

¹⁶⁶ Uo. 83.

¹⁶⁷ Uo. 93.

¹⁶⁸ Uo. 89–90.

¹⁶⁹ Ennek részleteiről lásd Csapody, 2012.

¹⁷⁰ Rásonyi, 1946: 5.

¹⁷¹ Uo. 5.

¹⁷² Uo. 27. Hogy pontosan miért, arról Rásonyi könyvében a következőképpen morfondírozott: „Talán azért, mert már egyikünknek sem volt papírja, írása és csak élettelen számnak tekintettek mindenkit? Vagy talán azért, mert ők nem voltak emberek?” Uo. 27.

¹⁷³ Uo. 46–47.

¹⁷⁴ Uo. 56.

¹⁷⁵ Uo. 56.

¹⁷⁶ Uo. 66.

¹⁷⁷ Uo. 67.

¹⁷⁸ Uo. 68.

¹⁷⁹ Uo. 68.

¹⁸⁰ Spronz, 1946: 44.

¹⁸¹ Uo. 47.

¹⁸² Uo. 3.

¹⁸³ Uo. 49. Spronz kifejtette, hogy azonnal meg kell kezdeni a gondos és sokoldalú adatgyűjtést, hogy a magyarországi zsidóság deportációjának hiteles története megírásra kerülhessen. Uo. 49. Külön is hangsúlyozta, hogy e munkában „*mindenki munkatársunk*, aki megjárta a deportáció rögös útját.” Uo.

¹⁸⁴ Uo. 7.

¹⁸⁵ Uo. 8. A *Fogoly voltam Auschwitzban* eközben azon birkenauai „általános véleményt” is idézte, hogy akinek az első napokat sikerül átvészelnie, annak már „esélye van arra, hogy megéli a szabadulást”. Uo. 23. Spronz eközben azt is tisztázta, hogy ellenállni rendkívül nehéz volt, a szökés egyenesen lehetetlennek tetszett, így az egyetlen remény a szovjetek elsöprő áttörése volt, amely a tábor kitelepítését is megakadályozta volna. Uo. 21.

¹⁸⁶ Uo. 8–9.

¹⁸⁷ Uo. 13.

¹⁸⁸ Uo. 15.

¹⁸⁹ Uo. 27. Spronz tisztázza, hogy október 9-i kinevezésükre már az „árja-lengyelek” nyugatabbra szállításának kontextusában került sor.

¹⁹⁰ Uo. 38.

¹⁹¹ Uo. 40.

¹⁹² Uo. 41.

¹⁹³ Uo. 42.

¹⁹⁴ Uo. 42.

¹⁹⁵ Uo. 48.

¹⁹⁶ A korai visszaemlékezések imponáló mennyisége nyilván nem független azon ténytől sem, hogy a magyar szerzők többségének üldöztetésére 1944-ben, kevéssel a háború vége előtt került sor. Más nemzetbeli túlélő társaikkal ellentétben tehát nem voltak kénytelen éveket átvészelni, így – rettenetes nyomoruk ellenére – átlagban testileg és lelkivel is alighanem valamivel épebben élhették meg felszabadulásukat. Ugyanakkor az is látszik, hogy a magyar visszaemlékezők jelentős része nem tekinthető „átlagos üldözött”-nek, hanem sajátos státuszú és speciális tapasztalati közösség tagja volt.

Nyomtatásban megjelent források

Fóthy, 1945

Fóthy János: *Horthyliget, a magyar Ördögziget*. Budapest, Müller Károly.

Millok, 1945

Millok Sándor: *A kínok útja. Budapesttől Mauthausenig*. Budapest, Müller Károly.

Palásti, 1945

Palásti László: *A bori halálút regénye*. Budapest, Gábor Áron.

Parragi, 1945

Parragi György: *Mauthausen*. Budapest, Keresztes.

Rásonyi, 1946

Rásonyi István: *A halálvonat utasa voltam. Visszaemlékezés 1944-re*. Budapest, Horváth.

Rátkai, 1945

Rátkai Károly: *A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben*. Budapest, Génius.

Spronz, 1946

Spronz József: *Fogoly voltam Auschwitzban. Emlékezések*. Budapest, Gergely.

Hivatkozott irodalom

Bánáti, 1945

-
- Bánáti, Miklós: *Égő gyűlölet. Organisation Todt 1943–44.* Budapest, Béke Nyomda.
- Barát, 1948
Barát Endre: *Rabszolgák voltunk. Napló 1942–1943.* Budapest, Cserépfalvi.
- Benoschofsky, 1946
Benoschofsky Imre: *Maradék zsidóság. A budai aggok és árvák menházegyületének évkönyve.* Budapest, Officina.
- Buchinger, 1945
Buchinger Manó: *Gestapo banditák bűnhalmaza. Tizennégy hónap a hitleri koncentrációs táborban.* Budapest, Szerzői kiadás.
- Cesarani, 2012
Cesarani, David: Challenging the „Myth of Silence”: Postwar Responses to the Destruction of European Jewry. In *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence.* Szerkesztette: David Cesarani és Eric J. Sundquist. London, Routledge.
- Csapody, 2012
Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok.* Budapest, Vince.
- Erdős, 1945
Erdős Aladár: *Gestapo!...Nyilasok!...Deportáltak! Szemtanú riportsorozata a náci gyilkosok és nyilas banditák szerepléséről.* Sopron, Új Sopron Különnyomata.
- Fedor, 1947
Fedor Ágnes: *Különös karnevál.* Budapest, Magyar Téka.
- Fehér, 1946
Fehér Lajos: *Harcunk Budapestért. Fejezetek a magyar ellenállási mozgalom történetéből.* Budapest, Szikra.
- Fehér, 1945
Fehér Lili: *Nem ér a nevem... Egy szökött zsidó naplója.* Budapest, Szerzői kiadás.
- Fenyő, 1946
Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből.* Budapest, Révai.
- Fritz, 2012
Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944.* Göttingen, Wallstein.

-
- Gács, 1946
Gács Teri: *A mélységből kiáltunk Hozzád!* Budapest, Tábor.
- Geyer, 1958
Geyer Arthúr: *Magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája.* Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőletének Kiadása.
- Ginzburg, 2010
Ginzburg, Carlo: „Unus testis”. A zsidók kiirtása és a valóság elve. In *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem.* Budapest, Kijárat.
- György, 1945
György István: *Fegyvertelenül a tűzvonalban.* Budapest, Cserépfalvi.
- Harris, 2010
Ruth Harris: *The Man on Devil's Island. Alfred Dreyfus and the Affair that Divided France.* London, Allen Lane.
- Jockusch, 2012
Jockusch, Laura: *Collect and Record! Jewish Historical Documentation in Early Postwar Europe.* Oxford, Oxford University Press.
- Katona, 1946
Katona Béla: *Várad a viharban.* Nagyvárad, Tealah Kórháztámogató Egyesület.
- Kelemen, 1946
Kelemen István: *Interjú a rács mögött. Beszélgetés a háborús főbűnösökkel.* Budapest, Müller Károly.
- Király, 1946
Király Aladár: *A nyíregyházi gettó története.* Nyíregyháza: Szerzői kiadás.
- Király, 1947
Király Pál: *Egy ítélet és ami mögötte van.* Budapest, Havasi Ferenc.
- Laczó, 2013
Laczó, Ferenc: »I could hardly wait to get out of this camp even though I knew it would only get worse until liberation came.« On Hungarian Jewish Accounts of the Buchenwald Concentration Camp 1945–46. *Hungarian Historical Review*, 3.
- Laczó, 2014
Laczó, Ferenc: Jenő Lévai and the Birth of Holocaust Historiography in Hungary during the 1940s. *Holocaust Studies*, 3. (Megjelenés alatt.)

Lévai, 1948.

Lévai Jenő: *Zsidósors Európában. Az üldözések kora.* Budapest, Magyar Téka.

Lőwinger, 1947

Lőwinger Sámuel: *Germánia „prófétája.” A náciizmus száz esztendeje.* Budapest, Szerzői kiadás.

Márai, 1945

Márai Sándor: *Napló 1943–44.* Budapest, Révai.

Mester, 1947

Mester Sándor: *A toll mártírjai.* Budapest, A Magyar Újságírók emigrált, deportált, internált csoportja kiadó.

Miron, 2011

Miron, Guy: *The Waning of Emancipation. Jewish History, Memory, and the Rise of Fascism in Germany, France, and Hungary.* Detroit, Wayne State University Press.

Monori, 2004

Monori Áron: „A szembenézés kudarc. A Haladás »holokauszt-vitája« 1946-ban”. *Beszélő*, július–augusztus.

Munkácsi, 1947

Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* Budapest, Renaissance.

Nyiszli, 1946

Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban.* Nagyvárad, Szerzői kiadás.

Pados, 1945

Pados Pál: *Ezt Oroszországról nem írhattam meg. Egy haditudósító naplója.* Budapest, Gábor Áron.

Petyke, 1945

Petyke Mihály: *A Gestapo foglya voltam.* Budapest, Gábor Áron.

Pór–Zsadányi, 1947

Pór Dezső – Zsadányi Oszkár: *Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig.* Budapest, Kossuth.

Rudnóy, 1947

-
- Rudnóy Teréz: *Szabaduló asszonyok*. Budapest, Dante.
- Salamon, 1946
Salamon Elemér: *A mozgó vesztőhely. Emlékezések*. Budapest, Szerzői kiadás.
- Saly, 1945
Saly Dezső: *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv, 1939–1944*. Budapest, Anonymus.
- Somos, 1945
Somos István: *Auschwitz! Hazatért deportáltak megrázó elbeszélései*. Kolozsvár, Szerzői kiadás.
- Sós, 1948
Sós Endre: *Európai fasiszmus és antiszemitizmus*. Budapest, Magyar Téka.
- Sz. Palkó, 1945
Sz. Palkó Vilma: *A német halálgyárak*. Budapest, Gábor Áron.
- Szirmai, 1946
Szirmai Rezső: *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben*. Budapest, Fauszt.
- Szita, 2014
Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945*. Budapest, Corvina.
- Szűts, 1945
Szűts László: *Bori garnizon*. Budapest, Renaissance.
- Tolnai, 1947
Tolnai László: *Kőszegi végállomás*. Budapest, Vörösmarty.
- Vajda, 1945
Vajda Zoltán József: *Nők a pokolban*. Kispeszt, Szerzői kiadás.
- Vihar, 1945
Vihar Béla: *Sárga könyv. Adalékok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből*. Budapest, Hechaluc.
- Zombory, 2014
Zombory, Máté: *Hungarian Golgotha. Strategies for Dealing with the Past at a Hungarian Publishing House in 1945*. (Megjelenés alatt.)

Zsadányi, 1945

Zsadányi Oszkár: *Mindenki szolgája. Feljegyzések az oroszországi és ukrainai munkaszolgálatosok kálváriájáról.* Budapest, Magyar Téka.